

Bilgi Yönetimi Dergisi

Cilt: 8 Sayı: 2 Yıl: 2025

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/by>

Hakemli Makaleler

Araştırma Makalesi

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 10.10.2025
Kabul tarihi: 10.11.2025
Yayınlanma tarihi: 31.12.2025

Article Info

Date submitted: 10.10.2025
Date accepted: 10.11.2025
Date published: 31.12.2025

Anahtar Sözcükler

*Osmanlı Matbaacılığı,
Osmanlı Kütüphaneciliği,
Mühendishâne Matbaası*

Keywords

*Ottoman Printing,
Ottoman Librarianship,
Mühendishâne Printing
House*

DOI numarası

10.33721/by.1801287

ORCID

0000-0001-7862-1788

Osmanlı'da Eğitim Kurumu Matbaaları ve Kütüphaneler: Yayın Faaliyetleri ve Kurumsallaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme

*Printing Presses and Libraries of Educational Institutions in
the Ottoman Empire: An Evaluation of Publishing Activities
and Institutionalization Processes*

Nisa ÖKTEM TATLAV

Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü,
nisa.oktem@medeniyet.edu.tr

Öz

Bu araştırma, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda kurumsallaşan eğitim kurumlarına bağlı basımevlerinin bilgi üretimi ve dolaşımı üzerindeki etkilerini kütüphane perspektifinden ele almaktadır. Araştırma, Mühendishâne Matbaası, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye'ye ait matbaa faaliyetleri çerçevesinde sınırlandırılmıştır. Ancak bununla birlikte, tarihsel bağlamın anlaşılabilirliği amacıyla İbrahim Müteferrika'dan itibaren Osmanlı matbaacılık geleneği ve bu geleneğin Osmanlı kütüphaneleri üzerindeki etkisine de değinilmiştir. Bu araştırmanın temel amacı, kurumsal basım etkinliklerinin koleksiyon oluşturma anlayışını ve kaynak yapısını nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymaktır. Bu çalışmanın araştırma soruları “Mühendishâne, Tıbbiye ve Mülkiye matbaalarında yürütülen basım faaliyetleri, Osmanlı'daki kurumsal kütüphanelerin koleksiyonlarının gelişimini ve içerik çeşitliliğini nasıl etkilemiştir?”, “Matbaa faaliyetlerinin yoğunlaştığı yıllar ile kütüphane koleksiyonlarının genişleme dönemleri arasında bir paralellik saptanabilir mi?” ve “Osmanlı bilim ve eğitim alanındaki yayın artışı, kütüphane koleksiyonlarının tematik çeşitliliğini ne ölçüde artırmıştır?” olarak belirlenmiştir. Yöntem olarak ise nitel bir araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Çalışmanın analizi İstanbul Şehremaneti tarafından 1913 yılında yayınlanan istatistik mecmuasında yer alan veriler ve IRCICA tarafından 1997-2008 yılları arasında hazırlanan Osmanlı bilim literatürü serisi verilerine dayanmaktadır. Ayrıca konuya ilişkin ikincil literatürün sistematik değerlendirmesi de yapılmıştır. Bulgular, kurumsal basımevlerinin yalnızca mesleki el kitapları üretmediğini; fen, tıp, coğrafya, hukuk, idare ve tarih gibi çeşitli disiplinlerde önemli bir yayınevi işlevi gördüğünü göstermektedir. Bu disiplinlerarası üretim, söz konusu eğitim kurumlarının kütüphanelerinin yerli girişimlerle zenginleşmesine yol açmıştır. Elde edilen veriler, Osmanlı'da basımın kurumsallaşması ile kütüphane yapılarının dönüşümü arasında yakın bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

Abstract

This study examines the influence of printing houses affiliated with educational institutions that became institutionalized in the nineteenth-century Ottoman Empire on knowledge production and circulation from a library perspective. The research focuses on the printing activities of the Mühendishâne Press, the Mekteb-i Tıbbiye Press, and the publications of Mekteb-i Mülkiye. However, to provide a clearer historical framework, the study also refers to the Ottoman printing tradition beginning with İbrahim Müteferrika and its influence on Ottoman libraries will also be addressed. The main aim of this research is to reveal how institutional printing activities transformed the understanding of collection development and the structure of information resources.

The research questions of this study are as follows: “How did the printing activities carried out at the Mühendishâne, Tıbbiye, and Mülkiye presses influence the development and thematic diversity of the collections in Ottoman institutional libraries?” “Can a parallel be identified between the years in which printing activities intensified and the periods of library collection expansion?” and “To what extent did the growth of scientific and educational publications in the Ottoman Empire contribute to the thematic diversification of library collections?” A qualitative research approach has been adopted. The analysis is based on data from the Statistical Yearbook published by the Istanbul Municipality (Şehremaneti) in 1913 and the Ottoman Scientific Literature Series prepared by IRCICA between 1997 and 2008. In addition, a systematic evaluation of the relevant secondary literature has been conducted. The findings indicate that these institutional presses did not merely produce professional manuals; they also functioned as significant publishing centers in various disciplines such as science, medicine, geography, law, administration, and history. This interdisciplinary output contributed to the enrichment of institutional libraries through local intellectual and publishing initiatives. The results demonstrate a close connection between the institutionalization of printing in the Ottoman Empire and the transformation of library structures.

1. Giriş

Matbaanın icadı, insanlık tarihinin en köklü kültürel ve entelektüel dönüşümlerinden birini başlatmış; bilgi üretimi, çoğaltımı ve dolaşımında yeni bir çağın kapılarını aralamıştır. 11. yüzyılda Çin’deki blok baskı tekniklerinden başlayarak, 15. yüzyılda Avrupa’da Johannes Gutenberg’in geliştirdiği metal harfli baskı sistemiyle matbaa, bilginin geniş kitlelere ulaşmasını mümkün kılmıştır (Eisenstein, 1979, s. 126). Avrupa’da matbaanın yaygınlaşması, yalnızca bir teknolojik ilerleme değil, aynı zamanda bilimsel düşüncenin, bireysel okuryazarlığın ve kamusal bilginin kurumsallaşmasının da temel dinamiklerinden biri olmuştur. Bu süreç, hem üniversitelerin hem de kütüphanelerin yapısal olarak dönüşmesini ve bilgiye erişimin toplumsal bir gereklilik hâline gelmesini sağlamıştır (Burke, 2001).

Osmanlı İmparatorluğu bu dönüşüme görece geç katılmıştır. İbrahim Müteferrika’nın öncülüğünde kurulan ilk Türk matbaası, Avrupa’daki yaklaşık üç yüzyıllık baskı deneyiminin ardından faaliyete geçmiştir. Müteferrika, Avrupa’daki devlet destekli matbaaları örnek alarak, matbaayı sadece teknik bir yenilik değil, aynı zamanda bilgi üretimini devletin denetiminde sistematik hâle getiren bir araç olarak konumlandırmıştır (Gencer, 2008, s. 158-159). Ancak matbaanın Osmanlı’da geç kabul edilmesi ve yaygınlaşmasının sınırlı kalması, bilgi üretimi ve dolaşımının uzun süre devlet kontrolü altında gelişmesine neden olmuştur.

19. yüzyıldan itibaren modernleşme çabalarının bir parçası olarak kurulan eğitim kurumları, yalnızca bireylerin mesleki donanımını artırmayı hedeflememiş, aynı zamanda yeni bir bilgi üretim ve yayım sisteminin de temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda, söz konusu kurumlara bağlı olarak kurulan matbaalar, Osmanlı’nın kültürel ve entelektüel dönüşümünde önemli bir araç hâline gelmiştir. Matbaanın gelişimiyle birlikte kütüphaneler de yeniden biçimlenmiş; basılı kitapların artışı, koleksiyonların büyümesine ve bilgiye erişimin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır (Burke, 2001, s. 56; Candan, 2011, s. 471).

Özellikle Tanzimat sonrası dönemde, Mühendishâne, Tıbbiye ve Mülkiye gibi eğitim kurumları bünyesinde kurulan matbaalar, yalnızca ders kitapları ve teknik kılavuzlar üretmekle sınırlı kalmamış; bilimsel, tıbbi, idari ve coğrafi alanlarda çok sayıda nitelikli yayını da Osmanlı kültür sahnesine kazandırmışlardır. Bu yayınlar, dönemin devlet kütüphanelerine, okul kütüphanelerine ve özel koleksiyonlara girmiş; bilgiye erişimi kolaylaştırarak yeni nesil Osmanlı aydınlarının düşünsel gelişimine katkı sağlamıştır. Aynı dönemde, diğer resmî ve askerî matbaalar da Osmanlı bilgi dünyasının zenginleşmesinde benzer bir rol üstlenmiştir.

Bu araştırmanın temel amacı, kurumsal basım etkinliklerinin koleksiyon oluşturma anlayışını ve kaynak yapısını nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymaktır. Çalışmanın temel çıkış noktası, matbaayı yalnızca bir üretim teknolojisi değil, bilgi dolaşımını biçimlendiren kurumsal bir yapı ve kültürel bir aktör olarak ele almaktır. Yöntem olarak nitel bir araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Çalışmanın analizi, İstanbul Şehremaneti tarafından 1913 yılında yayımlanan İstatistik Mecmuası’nda yer alan veriler ve IRCICA tarafından 1997–2008 yılları arasında hazırlanan Osmanlı Bilim Literatürü serisi verilerine dayanmaktadır. Ayrıca, konuya ilişkin ikincil literatürün sistematik bir değerlendirmesi de yapılmıştır.

Çalışmanın araştırma soruları ise şunlardır:

- 1) Mühendishâne, Tıbbiye ve Mülkiye matbaalarında yürütülen basım faaliyetleri, Osmanlı'daki kurumsal kütüphanelerin koleksiyonlarının gelişimini ve içerik çeşitliliğini nasıl etkilemiştir?
- 2) Matbaa faaliyetlerinin yoğunlaştığı yıllar ile kütüphane koleksiyonlarının genişleme dönemleri arasında bir paralellik saptanabilir mi?
- 3) Osmanlı bilim ve eğitim alanındaki yayın artışı, kütüphane koleksiyonlarının tematik çeşitliliğini ne ölçüde artırmıştır?

Bu çalışmanın literatüre katkısı, Osmanlı matbaa tarihini yalnızca teknik veya idari bir gelişim süreci olarak değil, aynı zamanda bilgi kurumlarıyla –özellikle kütüphanelerle– etkileşim içinde ele almasıdır. Mevcut literatürde matbaalar genellikle basım faaliyetleri açısından, kütüphaneler ise ya vakıf sistemi çerçevesinde ya da modernleşme çerçevesinde kütüphane hizmetlerinde görülen yenilikler açısından incelenmiştir. Bu araştırma ise bu iki alanı bir araya getirerek, Osmanlı modernleşmesinin kültürel altyapısına kütüphanecilik odaklı özgün bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Sonuç olarak, çalışma, 19. yüzyılda Osmanlı kurum matbaalarının yalnızca bilgi üretim sürecinin değil, aynı zamanda bilgi birikiminin kurumsal düzenlenişinin de temel aktörleri olduğunu ortaya koymakta; böylece Osmanlı'da modern bilgi kurumlarının oluşumuna dair literatürdeki boşluğu doldurmaya hedeflemektedir.

2. Basım Teknolojisinin Osmanlı'daki Kurumsal ve Entelektüel Yansımaları: Kütüphaneler Bağlamında Bir Değerlendirme

Matbaaların yaygınlaşması ve kitap basım faaliyetlerinin hız kazanması, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni kütüphanelerin ortaya çıkış sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu gelişme, yaklaşık iki yüzyıl boyunca kütüphane koleksiyonlarının içeriğini doğrudan etkilemiş ve bilgi kaynaklarının çeşitlenmesine katkı sağlamıştır. Batı etkisinde kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilmeye başlanan yeni bilgi türlerinin topluma ve kütüphanelere etkilerinin gözlemlenebileceği en önemli mekânlardan biri matbaalar olmuştur. Özellikle 18. yüzyılda Osmanlı toplumunun kültürel dönüşümünde matbaa teknolojisinin kurumsallaşması ve yeni bir okur-yazar kitlenin ortaya çıkışı, bilgiye erişim biçimlerini yeniden tanımlamıştır.

1720 yılında Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'den, diplomatik görevinin yanı sıra Fransa'daki bilimsel gelişmeleri takip etmesi ve aktarılabilir olanları Osmanlı'ya taşıması da istenmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve oğlu Sait Çelebi, Paris'teki gözlemleri sırasında, bilginin üretim ve dolaşımını kökten değiştiren matbaanın önemini fark etmişlerdir. Matbaanın Osmanlı coğrafyasına aktarımı ise, bu teknolojinin sağlayacağı toplumsal dönüşümün farkında olan bir anlayışa ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda, İbrahim Müteferrika, dönemin bu yenilikçi zihniyetine sahip kişilerinden biri olarak öne çıkmıştır. İstanbul'a dönen Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve oğlu Sait Çelebi, Müteferrika'ya matbaa kurma girişiminde destek olmuş ve bu girişim, Osmanlı coğrafyasında bilgi üretimi ve dolaşımı açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Yeni teknik imkânlar sayesinde, İstanbul'da basılan bir kitabın İmparatorluğun en uzak bölgelerinde okunabilmesi mümkün hâle gelmiş, basımın kolaylaşması ve eserlerin ulaşılabilirliği sayesinde kütüphane sayılarında da artış gözlenmiştir. Böylece bilgiye erişim demokratikleşmiş, toplumun eğitim düzeyinin yükselmesine önemli bir katkı sağlanmıştır (İpşirli, 1987, s. 33-42; Özdemir, 2024, s. 115). Bu bağlamda, 1727 yılında İbrahim Müteferrika tarafından kurulan matbaa, sadece teknik bir yenilik değil, aynı zamanda bilgi politikalarının da bir aracı hâline dönüşmüştür (Beydilli, 1995).

Osmanlı matbaacılığının fikri temellerini açıklayan en önemli belgelerden biri, İbrahim Müteferrika tarafından 1726 yılında kaleme alınan “Vesiletü't-Tıbaa” adlı risaledir. Söz konusu risale, yalnızca bir matbaa savunusu değil, aynı zamanda matbaanın toplumun dönüşümüne sağlayacağı katkıları öngören bir reform manifestosu niteliğindedir. Müteferrika, bu metinde matbaanın eğitim hayatına kazandıracağı olanakları, özellikle de basılı eserlerin yazmalara kıyasla daha düşük maliyetle temin edilebileceğini ayrıntılı biçimde ele almıştır. Ayrıca, basımı planlanan kitapların sözlük, tarih, tıp, fizik, astronomi ve coğrafya gibi pozitif bilgi alanlarında olacağı açıkça belirtilmiştir (Beydilli, 2019a, s. 342).

Risalede dikkat çeken önemli bir husus da, dini metinlerin basımına yer verilmeyeceği yönündeki vurgudur. Müteferrika, Arap harfleriyle yapılan baskıların yabancı matbaacılara verilmemesi gerektiğini belirterek, matbaanın kültürel ve ideolojik sınırlarını da çizmeye çalışmıştır. Matbaanın faydaları, risalede on madde hâlinde sistematik olarak sıralanmıştır. Bu risalenin yedinci maddesi kütüphanelerle ilgilidir. Bu maddede “*İstanbul’da ve imparatorluğun öbür şehirlerinde basım sayesinde kütüphaneler kurulur. Talebeler tahsilleri için kitabı kolayca temin edebilir ve memleket kalkınır.*” ifadeleri yer almaktadır (Candan, 2011, s. 473). Bu maddelerde, matbaa ve kitap basımının kütüphanelerin gelişimine sağlayacağı katkı özellikle vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli şehirlerinde matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte yeni kütüphanelerin kurulacağı; böylece öğrencilerin eğitimleri için gerekli kitaplara daha kolay erişebilecekleri ve bu sürecin ülkenin genel kalkınmasına katkı sağlayacağı ifade edilmektedir (Candan, 2006, s. 16–17). Ayrıca risalede, kitapların başına ve sonuna eklenecek fihristlerin bilgiye erişimi kolaylaştıracağı; basım yoluyla kitapların yaygınlaştırılmasının maliyetleri düşüreceği ve bu durumun taşra şehirlerindeki halkın da kitaplara ulaşabilmesini mümkün kılacağı belirtilmektedir. Bu yolla cehaletin ortadan kaldırılacağı ve kitapların basılarak çoğaltılmasının Müslüman topluma önemli bir hizmet teşkil edeceği vurgulanmaktadır (Candan, 2006, s. 17).

Müteferrika Matbaası tarafından basılan ve büyük bölümü tarih ve coğrafya alanına ait olan 19 eser, 12.000’i aşkın nüsha ile başta İstanbul olmak üzere çeşitli Osmanlı şehirlerinde dolaşıma girmiştir. Bazı eserler 1.000 (Tuhfetü’l-kibar) veya 1.200 (Tarih-i Seyyah) adet basılmıştır. Bazı kitapların basım adedi ise genelde 500’dür (Beydilli, 2019a, s. 343). Seçilen eserler, tarihsel ve coğrafi bilgi düzeyini yükseltmeyi amaçlayan nitelikli içerikleriyle dikkat çeker (Baysal, 2020).

Diğer taraftan, 1797 yılında kurulan Mühendishâne Matbaası, faaliyetlerini daha dar bir hedef kitleye yönelik olarak sürdürmüş ve özellikle askerî teknik eğitim çerçevesinde belirli meslek gruplarının ihtiyaçlarına cevap veren eserler üretmiştir. Bu matbaada basılan yayınlar, mühendislik, geometri, astronomi ve haritacılık gibi alanlara odaklanmıştır; Osmanlı’da teknik eğitimin kurumsallaşması sürecinde önemli bir işlev üstlenmiştir. Mühendishâne Matbaası’nda basılan eserlerin toplam sayısı ise 19 kalemi bulmaktadır. Mahmut Raif Efendi’nin Nizam-ı Cedid hareketini tanıtmak amacıyla 36 gravür, 27 levha içeren ve 200 adet basılan “*Tableau des nouveaux réglemens de l’Empire ottoman*” adlı eseri burada basılanların en kıymetlisidir. Bu eser Fransızca kaleme alınmıştır. Basılan diğer eserlerin içerisinde Mühendishâne eğitimine hitap eden ders kitaplarıyla birlikte lügatlar da çoğunluktadır (Beydilli, 2019b, s.335).

Artık yalnızca Batı’dan ithâl edilen bir teknik araç olmaktan çıkan matbaa, zamanla Osmanlı’da yerleşmiş ve yeni işlevsel anlamlar kazanmıştır (Tek Başaran, 2019, s. V). Bu dönüşüm sürecinde, özellikle Mehmed Ali Paşa’nın 1805 yılında Mısır valiliğine atanmasının ardından başlattığı reform hareketleri içinde matbaanın ayrıcalıklı bir yeri olmuştur. Bu çerçevede, 1821 yılında Bulak Tersanesi’nde “*Dârüssinâati’l-âmiriyye*” adıyla kurulan matbaa, kısa süre içinde etkin bir yayın merkezi hâline gelmiştir. Mısır’da 1822 ile 1851 yılları arasında sadece Bulak Matbaası’nda 526, diğer matbaalarda ise 44 olmak üzere toplamda 570 kitap basılmıştır. Bu eserlerin 259’u Türkçe, 255’i Arapça, 14’ü Farsça olarak tespit edilmiş; 42 kitabın dili ise saptanamamıştır (Kut, 1992, s. 389).

Matbaanın işlevselliğinde asıl ivmelenme 1830’lu yıllarda görülmüş, bu süreçte Osmanlı yönetimi matbaayı daha sistematik biçimde kullanmaya başlamıştır. II. Mahmut, hem iç hem dış kamuoyuna hitap edebilmek amacıyla, daha önce Müteferrika’nın başlattığı matbaacılık girişimlerini kurumsallaştırmış ve 1831 yılında Takvimhâne-i Âmire Nezareti’ni kurmuştur. Nezaretin temel görevi, İmparatorluğun ilk resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi’yi Türkçe başta olmak üzere çeşitli dillerde yayımlamaktır. Ancak bu kurum zamanla kitap ve resmî belgelerin basım işlevlerini de üstlenmiştir (Erken, 2023, s. 23). Takvimhâne-i Âmire Nezareti’nin kuruluşu, Osmanlı matbaacılığında bir dönüm noktası teşkil etmiş ve “devlet matbaacılığı” olarak adlandırılabilir yeni bir safhanın başlangıcını oluşturmuştur. Bu dönem, kurumun 1863 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti’ne bağlanmasına kadar sürmüştür. Takvimhâne’nin artan talepleri karşılamakta zorlanması üzerine, devletin diğer kurumlarında da matbaa kurma ihtiyacı doğmuştur. Bu bağlamda, matbaa makinesine sahip ilk kurum Seraskerlik olmuş, onu 1835 yılında bu kuruma bağlı olarak kurulan Harbiye Mektebi matbaası takip etmiştir (Tek Başaran, 2019, s. 11; Erken, 2023, s. 31–32).

Osmanlı'daki eğitim kurumlarına ait olan önemli matbaalardan biri de Mekteb-i Tıbbiye Matbaasıdır. Mevcut kaynaklar bu matbaanın 1846 yılında faaliyete geçtiğini belirtmekle birlikte, Gülten Dinç'in (2003) çalışmasına göre, burada ilk kitap 1844 yılında basılmış ve matbaanın kuruluş tarihinin iki yıl geriye çekilmesi gerektiği ortaya konmuştur. Basılan ilk eser, Hayrullah Efendi'nin "Risale-i Dürûrî'l-Muhat" adlı çalışmasıdır. 1844-1928 yılları arasında faaliyet gösteren bu matbaada, Arap harfleriyle ve Türkçe olarak toplam 256 kitap yayımlanmıştır. Bunlardan 104'ü çeviri, 152'si ise telif ya da derleme niteliğindedir. Çevirilerin 56'sı Fransızca, 9'u Almanca kaynaklıdır; 39 eserin ise hangi dilden çevrildiği belirlenememiştir. Bu yayımlarda toplam 202 yazar ismi tespit edilmiş, bunların 99'u yabancı, 103'ü ise yerli yazarlardır. Öte yandan, 14 düzenleyici nitelikte eserde yazar adı bulunmazken, 19 eserin yazarı meçhuldür (Dinç, 2003, s. 238-239). Tıbbiye matbaasında ayrıca 6 dergi ("Askerî Tıb Mecmuası", "Askerî Tıbb-ı Baytari Mecmuası", "Darülfünun Tıb Fakültesi Mecmuası", "Mecmua-i Fünun-ı Baytariye", "Vakayî-i Tıbbiye I-II") ve 3 yıllık yayımlanmıştır: "Ordunun 339 Senesi Tıbbi Müsamereleleri", "Telkikhane-i Şahane'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risalesi", ve "Telkikhane-i Şahane'nin 1320 ve 1321 Senelerine Mahsus İstatistik Risalesi" (Dinç, 2003, s. 178-184).

Mekteb-i Tıbbiye benzeri bir diğer önemli eğitim kurumlarından olan Mekteb-i Mülkiye'ye ait olan matbaa ise idare, hukuk, ekonomi ve siyaset bilimi alanlarında basılan eserlerle Mülkiye Kütüphanesi'nin koleksiyonuna özgün bir yön kazandırmıştır. Basılan ders kitapları, mevzuat derlemeleri ve Avrupa kamu yönetimi literatüründen yapılan tercümeler, kütüphane koleksiyonunun akademik temelini oluşturmıştır.

Osmanlı matbaacılığında en etkili ve en geniş yayın perspektifine sahip yayın kurumu Matbaa-i Âmire olmuştur. Bu matbaa 1863-1880 yılları arasında toplamda 340 adet kitap basmıştır. Bu sayı 1881-1901 yılları arasında 132'ye düşmüştür. Buna bağlı olarak 1863-1879 yılları kitap üretimi yıllık 18.8 oranında iken 1880-1901 yılları arasında yıllık 6.9 oranına gerilemiştir. Bu gerileme dönemin ekonomik, siyasal ve kültürel koşullarıyla yakından ilişkilidir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı maliyesinde yaşanan kriz, devlet kurumlarının bütçelerini daraltmış ve 1881'de Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte Matbaa-i Âmire'nin yayın faaliyetleri de mali destek açısından kısıtlanmıştır. Öte yandan bu dönemde II. Abdülhamid idaresinin sansür politikalarını sıkılaştırması, matbaada özellikle tarih, siyaset ve toplumsal içerikli eserlerin basımını sınırlandırmıştır. Dolayısıyla bu durum matbaanın yayın yelpazesini daraltmıştır. Bu matbaa, 1901'de kapanmış 1908'de yeniden açılarak 1908-1928 yılları arasında kitap üretiminde en canlı dönemini yaşamıştır. Bu yıl aralığında kitap üretimi daha önceki yıllarda görülmeyen bir kapasitede olup toplam 1.192 adettir (Alpay, 1976, s. 32-38).

2.1. Tanzimat'tan Sonra Yayıncılıkta Yaşanan Dönüşüm ve Matbaanın Rolü

Osmanlı Devleti'nde ilk Türk matbaası 1729 yılında faaliyete geçmiştir.¹ İkinci matbaa ise bundan 66 yıl sonra, 1795'te açılmıştır. 1729-1839 yılları arasında basımevi sayısında kayda değer bir artış görülmezken, asıl artış 1839-1876 döneminde yaşanmıştır. Özellikle 1860-1876 yılları arasında bu artış belirgin bir ivme kazanmıştır. 1729-1875 yılları arasında Osmanlı sınırları içinde 134 basımevi kitap basmış, bunların 102'si 1860 sonrasında faaliyet göstermeye başlamıştır (Alpay, 1976, s. 30). 1876-1892 yılları aralığında kitap basan matbaa sayısı 172 iken bu rakam 1893-1907 yılları arasında 199'a çıkmış; 1908-1917 yılları arasında ise 368'e ulaşmıştır (Alpay, 1976, s. 31). 1918-1928 yılları arasında ise matbaa sayısı 284'e gerilemiştir (Alpay, 1976, s. 36).

Yayıncılık hayatındaki en önemli gelişmeler Tanzimat'tan sonra görülmüştür. Tanzimat sayesinde hız kazanan batılılaşma hareketleri ve özel yayıncılığın teşvik edilmesiyle hem matbaa hem de yayın sayılarında hızlı bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde hazırlanan iradeler, özel girişimcilerin matbaa açarak kitap basımını kolaylaştırıcı düzenlemeler içermektedir. Bu sayede matbaa sayıları hızla çoğalmış; ülkedeki elçilikler de kendi matbaalarını kurarak kitap, gazete yayıncılığına başlamışlardır. Ancak bu arada birçok ruhsatsız matbaa kurulduğu ve buralarda da izinsiz kitaplar yayımlandığı saptanmıştır. Bunun üzerine 1856 yılında yayınlanan bir iradeyle basılacak her kitap için Babıali'den izin alınması zorunluluğu getirilmiştir. Buna rağmen ruhsatsız matbaaların çoğalması birtakım tedbirler alınmasını gerektirmiştir ve bu durum da ilk sansür uygulamalarının başlamasına sebep olmuştur. Kaçak çalışan

¹ Osmanlı'da ilk Türk matbaasının kuruluş yılı 1727 olarak genel kabul görmüştür. Ancak bazı kaynaklar bu tarihi bu matbaada ilk basılan kitap olan *Vankulu Lügati*'nin basım tarihi olarak kabul edip 1729 olarak belirtmektedir (Alpay, Baysal vb.).

matbaaların çoğalması sansür ağırlıklı düzenlemelerin artmasına yol açmıştır. Bu sebepten bilgi üretimi ve dolaşımı devlet eliyle engellenmiş ve Türk yayın hayatına istemeden de olsa sınırlamalar getirilmiştir (Demirel, 2012, s. 91; Candan, 2011, s. 473-474).

Jale Baysal, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1729 yılında kurulan ilk Türk matbaasının hizmete başlamasından 1875 yılına kadar geçen 146 yıllık süre içerisindeki yayın hayatını ele aldığı çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde çalışmakta bulunan 151 adet basımevinden muhtelif konularda çıkan toplam yayın sayısını 2.900 olarak belirlemiştir (Baysal, 2020, s. 69). 1729-1839 yılları arasında basılan kitap sayısı 433 iken² Tanzimat'tan II. Abdülhamid'in tahta çıkışına kadar (1876) yılına kadar 2.479 yeni kitap basılmıştır (Durmuş, 2021, s. 7-8). Bu dönemde batı dillerinden yapılan çeviri yayınların sayısı ise 185'tir.³

1860'lı yıllara gelindiğinde yeni türlerde eser üretiminin artması, özel gazetelerin yayınlanması, yeni eğitim kurumlarının açılması, Batı ile artan entelektüel etkileşim gibi sebepler kitap sayısında artışa ve çeşitliliğe yol açmıştır (Erken, 2021, s. 150). Mehmet Erken'in tespitlerine göre 1857-1888 yılları arasında kitap yayınlayan 420 matbaa vardır ve bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu dahilinde toplamda 7.697 Türkçe kitap yayınlanmıştır. Bu kitapların da yaklaşık %85'i İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu sayılara bakıldığında matbaa başına yaklaşık 18 kitap düşmektedir (Erken, 2023, s. 201-203).

Abdülaziz'in saltanatının (1861-1876) son yıllarında özellikle İstanbul'daki matbaaların etkinlikleri gözle görülür bir şekilde artmış, çağdaş manada ilk kitabevleri kurulmaya başlanmıştır. Sultan Abdülaziz Dönemi'nin ilk 14 senesinde 1.547 adet yeni kitap basılmıştır. Söz konusu artış, dönemde kurulan çok sayıda okulun ders kitabı gereksiniminin matbaalar yoluyla karşılanması ve bu sürecin basım sektöründe ciddi bir talep doğurmasıyla açıklanabilir (Strauss, 1993, s. 7). 1864-1865 yılları arasında padişah buyruğu ile 92.382 adet okul kitabı basılıp belli okullara yollanmıştır (Kabacalı, 2000, s. 79).

19. yüzyılın ikinci yarısında, kendisi de bir kitapsever olan II. Abdülhamid'in saltanatı (1876-1909) sırasında İstanbul'daki matbaalarda dikkate değer bir artış gözlenmiştir. Bu dönemde Osmanlı kitapçılığında bir Avrupalılaşma başlamış, Batı'nın edebi ve bilimsel eserlerinin Osmanlı toplumuna girmesinde önceki yıllara kıyasla önemli bir artış olmuştur. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk 15 yılında 3.594 adet kitap basılmıştır (Strauss, 1993, s. 6). Bu sayı Sultan Abdülaziz Dönemi'nde 14 yılda basılan eser sayısının iki katından fazladır.

Gazete ve dergi yayıncılığına ise ilk kez 1831 yılında İstanbul'da başlanmıştır. Selim Nüzhet, "Türk Gazeteciliği" isimli çalışmasında 1831'den itibaren 1928 senesine kadar İstanbul'da çıkmış olan gazete ve mecmuaların bir listesini oluşturmuş ve bunu 1933 senesinde neşretmiştir. Bu listeye göre Türkiye'de muhtelif dillerde 1.457 gazete ve mecmua yayınlanmıştır. Bunun 230'u 1908 inkılabından önce ve 1.227'si sonra çıkarılmıştır (Ergin, 1937, s. 457).

2.2. Osmanlı'da Matbaanın Yaygınlaşması ve Bilimsel Bilgi Üretimine Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaanın yaygınlaşması yalnızca yayın faaliyetlerinin niceliksel artışına değil, aynı zamanda bilimsel bilginin dolaşımına da önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Matbaa-i Âmile başta olmak üzere çeşitli resmi ve diğer kurumsal matbaalar, eğitim kurumlarına, medreselere ve kamu kütüphanelerine yönelik kitap üretimiyle bilgi aktarımının başlıca araçlarından biri hâline gelmiştir.

1729'dan 1923'e kadar devam eden Osmanlı matbaacılığının yaklaşık 200 yıl boyunca ürettiği eserler, konusal ve sayısal bakımdan yazma eserlere göre nasıl bir gelişme göstermişti? Bu sorunun cevabını Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin 1913 yılında hazırlattığı istatistikte bulabilmek mümkündür. İstanbul Şehremaneti tarafından 1329 [1913] yılında yayınlanan istatistik mecmuasında yer alan verilere göre İstanbul'da kurulan kütüphanelerin kitap sayılarının çoktan aza doğru sıralanmış listesi Tablo 1'de verilmektedir (Bilmez vd., 2023, s. 168-169).

² H. İnci Önal çalışmasında bu sayıyı 417 olarak vermiştir (Önal, 2006, s. 5).

³ Fransızcadan 109, İngilizceden 13, Almandan 9, İtalyancadan 4, Latince, Slav dilleri ve Yunancadan 3'er kitap ve hangi dilden çevrildiği bilinmeyen 41 kitap olmak üzere toplam sayı 185'tir (Baysal, 2020, s. 70).

Tablo 1*İstanbul'da Kurulan Kütüphanelerin Mevcut Kitap Sayılarına Göre Listesi*

Kütüphanenin Adı	Kurulduğu Yer	Kurulduğu Tarih	Kitap Sayısı
Yıldız	Yıldız Sarayı	1881	26.766
Bayezid Umumi	Bayezid	1881	24.500
Müze-i Hümayun	Müze	1893	15.260
Hacı Mahmut	Beşiktaş	1901	6.949
Fatih	Camii bitişiğindeki binasında	1742	6.614
Nuruosmaniye	Müstakil binası içinde	1755	5.031
Ayasofya	Camii içinde	1740	4.000
Esat Efendi	Yerebatan	1845	3.943
Laleli	Medrese içinde	1802	3.864
Enderun-u Hümayun	Topkapı Sarayı	1718	3.515
Veliyüddin Efendi	Bayezid	1768	3.484
Köprülü	Divanyolu Kütüphanesinde	1661	3.118
Atıf Efendi	Vefa	1741	2.857
Şehit Ali Paşa	Şehzadebaşı	1715	2.820
Murat Molla	Çarşamba	1775	2.276
Aşir Efendi	Sultan Hamamı binası içinde	1741	2.264
Hamidiye	Bahçekapısı	1780	2.252
Feyzullah Efendi	Fatih	1700	2.190
Carullah Efendi	Fatih	1734	2.134
İbrahim Paşa	Şehzadebaşı	1719	1.989
Ragıp Paşa	Koska	1762	1.641
Yeni Camii	Turhan Valide Sultan Türbesi	1724	1.544
Selim Ağa	Üsküdar	1781	1.382
Damat İbrahim Paşa	Şehzadebaşı	1719	1.175
Hasan Hüsnü Paşa	Eyüp	1894	1.169
Süleymaniye	Camii içinde	1751	1.160
Halet Efendi	Galata	1828	1.090
Şehzade Mehmed	Şehzade Camii içi	1543	1.077
Kılıç Ali Paşa	Tophane	1805	1.067
Nafiz Paşa	Yenikapı	1850	1.004
Reşit Efendi	Koca Mustafa Paşa	1851	969
Hekimoğlu Ali Paşa	Müstakil kütüphanesi içinde	1732	946
Hüsrevpaşa	Eyüp	1839	934
Pertevniyal Valide	Aksaray	1871	829
Nurbanu Sultan	Üsküdar	1583	826
Emir Hoca Kemankuş	Üsküdar	1722	826

Mihrişah Sultan	Eyüp	1800	727
Beşir Ağa	Babıali semtindeki camiinde	1745	690
Pertev Paşa (Selimiye)	Üsküdar	1806	655
Düğümlü Baba	SultanAhmet	1885	619
Darul Mesnevi	Çarşamba	1844	595
Rüstem Paşa	Mahmutpaşa	1551	560
Galatasaray	II.Bayezid'in kurduğu mektep içinde	1754	550
Amca Hüseyin Paşa	Saraçhanebaşı	1754	535
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	Çarşıkapı	1681	496
Yahya Tevfik	Yeni Çeşme Medresesinde	1839	492
Çorlulu Ali Paşa	Çarşıkapı	1708	455
Esmihan [İsmihan] Sultan	Eyüp	1582	441
Çelebi Abdullah	Fatih	1817	405
Servili Medrese	Divanyolu Türbesinde	1644	358
Yeni Medrese	Çarşamba	1869	259
Beşir Ağa	Eyüp	1738	209
Eyüp Cami-i Şerifi	Eyüp	1453	203
Mehmet Ağa Camii	Çarşamba	1584	202
Mustafa Efendi	Ragıp Paşa Kütüphanesinde	-	178
Fındıklı Camii	Fındıklı	1589	172
Saliha Hatun	Fatih civarında medresede	-	172
Gülnuş Valide Sultan	Üsküdar	1710	126
Sinan Paşa	Divanyolu	1595	115
Sultan I. Ahmet	Camii içinde	1618	107
Mesih Paşa	Eski Ali Paşa Camii	1591	83
Yakup Ağa	Üsküdar	1680	30
Kuyucu Murat Paşa	Medresesinde	1611	21
Bayram Paşa	Haseki	1639	13

Bu istatistiğe göre İstanbul vakıf kütüphanelerinde toplam 125.261 kitap tespit edilmiştir. Bunlardan 62.832'si yazma iken matbu kitapların sayısı 3.000 kadardır. Görüldüğü üzere matbu kitap sayısının mevcut koleksiyondaki toplam kitap sayısına oranı ancak %2 kadardır. Buna dayanarak bu tarihteki Osmanlı kütüphanelerindeki matbu kitap koleksiyonlarının henüz vakıf kütüphanelerinin koleksiyon gelişiminde katkı sağladığını söylemek mümkün değildir. Matbu eserlerle ilgili bir değerlendirme yapıldığında ise bu kütüphanelerin konusal sınıflama sıralamasında en çok matbu lügat kitaplarına sahip olduğu görülmektedir. 1913 yılında hazırlanan istatistiğe göre bu kütüphanelerde toplamda 410 adet matbu lügat kitabının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Lügatları 288 adetle sarf ve nahiv konulu basılı kitaplar takip etmektedir. Bu kütüphanelerin koleksiyonlarında matbu olarak mevcudu yüksek olan diğer kitaplar ise 266 adet ile tefsir ve 239 adet ile fıkıh alanındadır (Bilmez vd., 2023, s. 176).

İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)'nin hazırlamış olduğu Osmanlı bilim literatürü serisinde de birtakım sayısal verilere erişmek mümkündür. Osmanlı bilim literatürünün tespiti amacıyla IRCICA tarafından yapılan kataloglama çalışması 9 ayrı konuda veya başlıkta üretilmiş olan eserleri ortaya koymaktadır.⁴ Bu kataloglar sayesinde Osmanlı yazma ve basma eser üretiminin mukayesesini yapmak mümkün olmaktadır.

Tablo 2

Osmanlı Dönemi Bilimsel ve Kültürel Eserlerin Sayısal Dağılımı

Alan / Konu	Toplam Eser Sayısı	Basılmış (Matbu)	Yazma	Türkçe	Arapça	Farsça
Tıp, Eczacılık, Veterinerlik	5.607	4.170	1.437	4.560 (%81)	825 (%15)	39 (%1)
Coğrafya (Atlas ve Haritalar dâhil)	1.628	741 (harita, matbu)	–	1.542	84	1
Askerlik ve Harp Sanatı	3.273	2.734	447	3.115 (%95)	144	–
Astronomi	2.158	825	333	1.058 (%46)	986 (%43)	114 (%5)
Matematik	1.116	524	590	561 (%50)	524 (%49)	8
Tabii ve Tatbiki Bilimler	3.354	2.850	504	2.954	323	13
Musiki	713	249	464	538 (%75)	112 (%16)	15 (%2)

Tablo 2'deki verilerden tespit edildiği kadarıyla Osmanlı Dönemi'nde tıp, eczacılık, veterinerlik konularında yazılan ve basılan eser sayısı 5.607'dir. 5.607 eserin 4.170'i basılmış olup 1.437'si yazma hâlinindedir. Bir kısmının ise hem yazma hem matbu nüshası vardır. Bu eserlerin sayısı 130 civarındadır. 4.040 eser ise sadece matbudur. Bunların 4560'ı Türkçe (%81), 825'i Arapça (%15), 114'ü Fransızca (%2), 39'u Farsça'dır (%1) (İhsanoğlu vd., 2008, s. CIII-CIV). Matbaa 200 yıllık bir dönemde tıp, eczacılık ve veterinerlik alanında 1.437 yazma esere karşın 4.170 yeni eser basmıştır.

Coğrafya hakkında yazılan (atlas ve haritalar dahil) eserlerin sayısı ise 1628'dir. Bu eserlerin 728'inin müellifi belli, 901'inin müellifi belli değildir. Müellifi belli olmayan 901 eserin 741'i matbu haritadır. Toplam 1.628 eserin 1542'si Türkçe, 84'ü Arapça, 1'i Farsça, 1'i Arapça-Türkçe'dir (İhsanoğlu vd., 2000, s. V).

Askerlik ve harp sanatı hakkında yazılan eserlerin sayısı ise 3.273'tür. Bahsedilen bu 3.273 eserden 2.734'ü basılmış, 447'si ise yazma hâlinindedir 3.273 eserden 3115 (%95.1)'i Türkçe, 144 (%4.3)'ü

⁴ Bu eserler için bkz. *Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü (OBLT) Serisi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, İstanbul, 1997–2011, 18 cilt; *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, İstanbul, 1997, 2 cilt; *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, IRCICA, İstanbul, 1999, 2 cilt; *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, İstanbul, 2000, 2 cilt; *Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, İstanbul, 2003, 1 cilt; *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, İstanbul, 2004, 2 cilt; *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, IRCICA, İstanbul, 2006, 2 cilt; *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, IRCICA, İstanbul, 2008, 4 cilt; *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri: Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, haz. Ramazan Şeşen, Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, IRCICA, İstanbul, 2011, 1 cilt; *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri II: (Matematik, Coğrafya, Musiki, Askerlik, Tabii ve Tatbiki Bilimler, Tıbbi Bilimler) ve Osmanlı Mavzu'âtü'l-'Ulûm Literatürü Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, haz. Ramazan Şeşen, Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, IRCICA, İstanbul, 2011, 1 cilt.

Arapça, 3'ü Fransızca, 1'i Almanca'dır. 10 eser ise birden fazla dille yazılmıştır. Bunlardan 4'ü Türkçe-Arapça, 4'ü Türkçe-Almanca, 2'si Türkçe-Fransızca'dır (İhsanoğlu vd., 2004, s. LXIX-LXIII).

Astronomi hakkında yazılan ve dilleri tespit edilebilen eser sayısı ise 2.158'dir. Bu eserlerden 825'i basılmış 333 adet ise yazma hâlinde Bu eserlerin 1.058 (%46.30)'i Türkçe, 986 (%43.15)'si Arapça, 114 (%4.98)'ü ise Farsça yazılmıştır. Türkçe-Arapça-Farsça olarak karışık dilde telif edilen eser sayısı ise 128 (%5.60)'dir. Yazılan Türkçe eserlerin önemli miktarı takvimlerden oluşmaktadır (İhsanoğlu vd., 1997, s. XCIX-CIV).

Matematik kitaplarının sayısı ise 1.116'dır. Bu eserlerden 524 tanesinin baskısı yapılmış olup geri kalan 590 eser yazma hâlinde. Bunlardan 524 (%48.74)'ü Arapça, 561 (%50.36)'i Türkçe, 8 (%0.74)'i Farsça, 2 (%0.19)'si Türkçe-Fransızca, 2 (%0.19)'si Arapça-Türkçe, 1 (%0.09)'i İngilizcedir (İhsanoğlu vd., 1999, s. LXXXIV-LXXXVIII).

Tabii ve tatbiki bilimler hakkında yazılan toplam eser sayısı ise 3.354'tür. 3.354 eserin 504'ü yazma hâlinde. Bu yazmaların nüsha sayısı ise 1.035'tir. Bu eserlerden 2.954'ü Türkçe, 323'ü Arapça, 19'u Fransızca, 19'u Türkçe-Fransızca, 11'i Türkçe-Arapça, 13'ü Farsça, 10'u Almanca, 1'er tanesi Türkçe-Fransızca-Yunanca, Türkçe-Almanca, Türkçe-Fransızca-Almanca, Türkçe-İngilizce, Türkçe-Arapça-Farsçadır (İhsanoğlu vd., 2006, s. V-VI).

Musiki konusunda yazılan toplam eser sayısı 713'tür. 713 eserden basılan eser sayısı 249'dur. 464 eser ise yazma hâlinde. Bahsedilen 713 eserin 538 (%75)'i Türkçe, 112 (%16)'si Arapça, 15 (%2)'i Farsça, 16 (%2)'si Grekçe, 8 (%1)'i Fransızca, 1'i Latince'dir. İki üç dilde yazılan eserlerin ise 12'si Türkçe-Farsça, 7'si Arapça-Türkçe, 3'ü Türkçe-Arapça-Farsça, 1'i Arapça-Farsça'dır (İhsanoğlu vd., 2003, s. X).

Tablo 3

19. Yüzyılda Basılan Eserlerin Alfabelere Göre Dağılımı

Alfabe Türü	Basılan Eser Sayısı
Arap Alfabeti	18.140
Ermeni Alfabeti	1.377
Yunan Alfabeti	602

Basılı eserlerin alfabelere göre dağılımı Tablo 3'te verilmektedir. Bu dağılım da dönemin basılı kültürüne dair bir fikir verecektir. Alfabeler düzeyinde bakıldığında en çok Türkçe eserin Osmanlı alfabesiyle basıldığı görülmektedir. 19. yüzyılda Osmanlı alfabesiyle 18.140, Ermeni alfabesiyle 1.377, Yunan alfabesiyle 602 Türkçe eser basılmıştır (Ayaydın Cebe, 2009, s. 169.; Demirkol, 2015, s. 103). Osmanlı alfabesiyle basılan eserlerin %25'ini (yaklaşık 4.535 kitap), Ermeni alfabesiyle basılan eserlerin %27'sini (yaklaşık 344 kitap), Yunan alfabesiyle basılan eserlerin %21'ini (yaklaşık 42 kitap) edebiyat kategorisi oluşturur (Ayaydın Cebe, 2009, s. 316.; Demirkol, 2015, s. 103-104). 1851-1900 yılları arasında 700'den fazla roman basılmıştır. Bilinmeyen kategorisinin de birçoğunun roman ya da modern hikaye olduğu tahmin edilebilir. Tiyatro oyunlarının da basılı edebiyat içerisindeki oranı oldukça yüksektir. Söz konusu dönemde 300'den fazla oyun basılmıştır (Ayaydın Cebe, 2009, s. 184.; Demirkol, 2015, s. 106).

1901'den 1928'deki Harf Devrimi'ne dek basılan eser sayısı ise tüm 19. yüzyılın toplam sayısını geçmiştir. 20. yüzyılın ilk yirmi sekiz yılında yaklaşık 27 bin Türkçe eser basılmıştır. Günil Özlem Ayaydın Cebe yazma eser üretiminin 19. yüzyılda basılı üretimin tersine bir etkinlik sergilediğini tespit etmiştir. 19. yüzyıl boyunca 10.729 yazma kaleme alınmıştır. Bunların sadece 465'i telif. Yüzyıl başından Tanzimat'ın ilanına kadar (1800-1839) 232 yeni yazma kaleme alınmış (telif), 5269 yazma çoğaltılmıştır (istinsah). 1839'dan 1877'ye kadarki dönemde 132 telif, 3.777 istinsah edilmiş yazma bulunmaktadır. 1878'den yüzyıl sonuna kadar ise yalnızca 101 telif, 1.218 istinsah kayıtlıdır. Bu sayılar, 19. yüzyıl başından itibaren basılı üretimde görülen artış sebebiyle elyazması üretkenliğinde 19. yüzyıl boyunca düşüş yaşandığını açıkça gösterir (Ayaydın Cebe, 2009, s. 128-129).

Matbaanın 200 yıllık süreçte Osmanlı bilimine yaptığı katkı ve bilginin toplumsallaşmasındaki rolü yukarıda verilen rakamlarda açıkça görülür. 200 yıllık süreçte matbaanın ürettiği toplam eser sayısı ise

daha çarpıcıdır. Günil Özlem Ayaydın Cebe, 19. yüzyılda Osmanlı, Ermeni ve Yunan alfabesi ile Türkçe olarak basılmış 20.119 eser tespit etmiştir. Bu eserlerden basım yılı belli olanların sayısı 16.945'tir. Yıllara göre dağılıma bakıldığında 1820-1860 yılları arasında yavaş ama istikrarlı bir gelişme söz konusudur. 1872'den sonraki dramatik düşüşün başlıca nedeni 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. II. Abdülhamit'in hakimiyetini güçlendirdiği savaş sonrası dönemde yayıncılık ve basım faaliyetleri yeniden hız kazanmıştır (Ayaydın Cebe, 2009, s. 128-129.; Demirkol, 2015, s. 103).

2.3. Yayıncılığın Kütüphane Politikaları Üzerindeki Etkisi

Matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'na girmesiyle beraber İmparatorluktaki kitap üretimi daha önceki yüzyıllarda hiç olmadığı kadar hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaanın etkinleşmesiyle beraber iki yüzyıl kadar bir sürede yaklaşık olarak 30 milyon civarında kitabın dolaşıma girdiği söylenilebilir. Osmanlı kitap piyasasındaki 30 milyon civarında kitabın kütüphane koleksiyonlarına girmesiyle beraber kütüphanelerdeki kitap sayısında da hızlı bir artış gözlenmiştir. Bu durum, kütüphanelerin içeriksel gelişimini doğrudan etkilemiş ve matbaanın bilgi toplumunun oluşumundaki dönüştürücü rolünü açıkça ortaya koymuştur (Ötügen, 1952, s. 161; Baysal, 2020, s. 30).

Yayıncılık sektörü, kütüphane koleksiyonlarının biçimlenmesinde ve kütüphane politikalarının yönlendirilmesinde önemli bir aktör haline gelmiştir. Özellikle basılı eserlerin artışı ve basım teknolojilerindeki gelişme, kütüphane koleksiyon geliştirme stratejilerinde belirleyici rol oynamıştır. Ayrıca, yayıncılığın artması ve çeşitlenmesi (özellikle teknik ve bilimsel yayınların çoğalması) koleksiyon geliştirme politikalarının yeniden düşünülmesini gerekli kılmıştır.

Basılı yayınların yaygınlaşması ise kütüphanelerde koleksiyonların yapılandırılmasında; basılı eserlerin sayısının artması ve dolayısıyla koleksiyon büyümesinin hızlanması, basılı teknik ve bilimsel literatürün erişilebilirliği sayesinde kütüphanelerin içerik çeşitliliğinin artması ve yayımlanma biçimindeki farklılıkların (çeviri, yabancı dil eserler, teknik kitaplar) kütüphane koleksiyon stratejilerine yön vermesi şeklinde olmak üzere üç temel etki yaratmıştır. Bu etkiler, kütüphane koleksiyonlarının yalnızca klasik el yazması ve yerel eserlerden oluşmasının ötesine geçmesini sağlamıştır.

Bu genel çerçeve ışığında, çalışma kapsamında incelenen üç kurum kütüphanesi (Mühendishâne, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye) yayıncılığın kütüphane politikaları üzerindeki etkisini somut olarak ortaya koyan önemli örneklerdir. Her biri, dönemin matbaa faaliyetleriyle doğrudan ilişki kurmuş; basılı teknik ve bilimsel eserlerin koleksiyonlara dâhil edilmesiyle birlikte koleksiyonlarının biçimini, içeriğini ve erişim stratejilerini yeniden tanımlamışlardır. Aşağıda her üç kütüphane özelinde bu sürecin nasıl işlediğine dair değerlendirmeler yer almaktadır.

2.3.1. Mühendishâne Kütüphanesi

Mühendishâne Matbaası, 1797 yılında kurularak Osmanlı'da teknik içerikli yayınların süreklilik kazandığı ilk kurumsal basımevi olmuştur. Bu matbaa, daha önceki dönemde İbrahim Müteferrika'nın sınırlı üretim kapasitesine sahip özel matbaasından farklı olarak, doğrudan bir eğitim kurumunun ihtiyaçlarına yönelik kitaplar basmayı amaçlamıştır. Bu yönüyle matbaa, Mühendishâne Kütüphanesi'nin koleksiyon politikasını doğrudan etkilemiştir.

Beydilli'nin (1995, s. 278–279) belirttiği üzere, Mühendishâne Kütüphanesi'nin koleksiyonu yalnızca el yazmalarıyla değil, basılı teknik eserlerle de zenginleştirilmiştir. Fransızca ansiklopediler, coğrafya atlasları ve mühendislik risaleleri koleksiyona dâhil edilerek klasik İslami bilgi birikiminin yanı sıra Avrupa menşeli teknik bilgiye de yer verilmiştir. 1828 yılı itibarıyla koleksiyon, büyük ölçüde Fransızca mühendislik ve dil bilgisi kitaplarından oluşan 152 yeni eserle daha da genişlemiştir (Beydilli, 1995, s. 303-306). Bu durum, Osmanlı kütüphanelerinde koleksiyon geliştirme anlayışının “vakıf bağı” ekseninden çıkarak “kurumsal gereksinim” temelli bir yapıya evrilmesini simgelemektedir.

Mühendishâne Matbaası'nda basılan eserler, eğitim müfredatıyla doğrudan bağlantılı olarak seçilmiş; mühendislik, coğrafya, geometri ve lojistik alanlarında yayınlar çoğalmıştır. Böylece, matbaanın üretim faaliyetleri koleksiyonun tematik çeşitliliğini artırmış, kütüphane politikasını kurumsal bir bilgi üretim merkezinin destekçisi konumuna taşımıştır.

Matbaanın faaliyete geçmesinden sonra kütüphane koleksiyonuna basılı eserlerin düzenli olarak eklenmesi, Osmanlı'da teknik bilginin kurumsal üretimi ile dolaşımı arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur. Bu dönemde Mühendishâne Matbaası'nda yayımlanan ders kitapları, teknik kılavuzlar ve tercüme eserler, yalnızca eğitim programlarını desteklemekle kalmamış; aynı zamanda Osmanlı kütüphanelerinin tematik yapısının değişmesine, basılı teknik literatürün yerleşmesine ve modern bilgi aktarımının kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır (Erzurum, t.y., s. 1; Esad, 1986, s. 22).

2.3.2. Mekteb-i Tıbbiye Kütüphanesi

19. yüzyılın ortalarında kurulan Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, Osmanlı'da modern tıp eğitiminin bilgi altyapısını oluşturmuştur. Burada yürütülen yayın faaliyetleri, hem ders kitaplarının hem de çeviri bilimsel eserlerin basımına odaklanmıştır. Tıbbiye Matbaası'nda basılan Fransızca ve Osmanlıca tıp kitapları, anatomi, fizyoloji ve farmakoloji gibi alanlarda modern terminolojinin yerleşmesine katkı sağlamış; aynı zamanda Tıbbiye Kütüphanesi'nin koleksiyon politikalarının belirlenmesinde temel kaynak olmuştur (Dinç, 2003, s. 9-13).

Mekteb-i Tıbbiye Kütüphanesi, 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde dönemin en zengin bilimsel koleksiyonlarından biri hâline gelmiş, koleksiyonun önemli bir kısmını Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda basılan ders kitapları oluşturmuştur. Ayrıca Avrupa'daki tıp okullarından getirilen eserler ve çevirilerle koleksiyon uluslararası nitelik kazanmıştır. Bu süreç, Osmanlı'da yayıncılığın yalnızca bilgi dolaşımını değil, bilimsel terminolojinin standartlaşmasını ve kütüphanelerdeki koleksiyon politikalarının modernleşmesini de hızlandırmıştır.

2.3.3. Mekteb-i Mülkiye Kütüphanesi

19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Mekteb-i Mülkiye Matbaası, Osmanlı idari kadrolarının eğitiminde kullanılacak kaynakların yerli üretimini sağlamayı hedeflemiştir. Bu dönemde idari bilimler, hukuk, iktisat ve siyaset alanlarında yayınlanan eserler, Mülkiye Kütüphanesi'nin koleksiyon politikalarında belirleyici olmuştur. Mülkiye Matbaası'nda yayımlanan ders notları, çeviri kamu yönetimi kitapları ve Osmanlı devlet düzenine dair incelemeler koleksiyonun çekirdeğini oluşturmuştur (Findley, 2014).

Mekteb-i Mülkiye Kütüphanesi'nin gelişimi, yayıncılıkla kütüphane politikaları arasındaki ilişkiyi en açık biçimde ortaya koyar. Çünkü matbaada basılan kitaplar yalnızca derslerde kullanılmakla kalmamış, aynı zamanda kurumun bilgi üretim kapasitesini artırarak Osmanlı bürokrasisinde bilimsel düşüncenin yayılmasına aracılık etmiştir. Bu durum, kütüphanenin yalnızca bir "kaynak deposu" değil, entelektüel birikimin yeniden üretildiği bir merkez haline gelmesini sağlamıştır.

3. Bulgular

Bu çalışmada incelenen kaynaklar ve veriler, Osmanlı'daki kurum matbaalarının bilgi üretimi ve yayılımı süreçlerindeki belirleyici rolünü açık biçimde ortaya koymaktadır. Matbaa faaliyetleri, özellikle Mühendishâne, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye gibi eğitim kurumlarına ait matbaalar aracılığıyla yürütülmüş; bu matbaalar hem ders kitapları hem de bilimsel ve teknik eserler üreterek bilgi aktarımında merkezi bir işlev görmüştür. Matbaalar, Avrupa kaynaklı bilimsel ve teknik bilgiyi Osmanlı toplumuna kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda Türkçe ve diğer dillerde üretilen yeni yayınlarla eğitim kurumlarının entelektüel kapasitesinin artmasına katkıda bulunmuştur.

Mühendishâne Matbaası, teknik içerikli basılı eserlerin çoğalmasında ve bu tür yayınların kütüphane koleksiyonlarında yer edinmesinde öncü bir rol oynamıştır. Mekteb-i Tıbbiye Matbaası, tıp, eczacılık ve veterinerlik alanlarında yoğun bir şekilde ders kitapları, atlaslar ve çeviri eserler basarak kütüphanenin modern tıp literatürüne erişimini sağlamıştır. Benzer şekilde, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, idare, hukuk, ekonomi ve siyaset bilimleri alanında basılan eserlerle kütüphaneye özgün bir içerik kazandırmış; Avrupa idare literatürünün Osmanlı bağlamına aktarılmasına ve bu alandaki ders materyallerinin çoğaltılmasına olanak tanımıştır. Her iki matbaa da koleksiyonlarda hem niceliksel hem de niteliksel bir artışa yol açmış, kütüphanelerin eğitim ve araştırma işlevlerini güçlendirmiştir.

Matbaa faaliyetlerinin ardından kütüphane koleksiyonlarındaki yayın oranlarında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Örneğin, tıp ve ilgili bilimlerde basılan eser sayısı yazma eserlerin dört katına ulaşmış; coğrafya, astronomi, matematik ve tabii bilimler alanında hem basılı hem de yazma eserlerin

çeşitliliği ve sayısı önemli ölçüde artmıştır. Bu artış, sadece sayı bakımından değil, aynı zamanda dil ve içerik çeşitliliği açısından da kütüphane koleksiyonlarının zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Sonuç olarak, Osmanlı kurum matbaaları, bilgi üretimi ve yayılımı süreçlerinde hem eğitim kurumlarının akademik altyapısını güçlendirmiş hem de kütüphanelerin koleksiyon yapısının modernleşmesine ve bilimsel içerik bakımından derinleşmesine doğrudan katkı sağlamıştır.

4. Sonuç

18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda ivme kazanan modernleşme süreçleri, yalnızca askerî, idari ve ekonomik alanlarla sınırlı kalmayıp; bilgi üretimi, dolaşımı ve korunmasına yönelik kurumlar, araçlar ve zihniyetler üzerinde de kapsamlı etkiler yaratmıştır. Bu süreçte, 1727 yılında İbrahim Müteferrika'nın girişimiyle matbaanın resmi olarak faaliyet göstermeye başlaması, Osmanlı bilgi düzeninde yapısal bir kırılma anı olarak kabul edilmektedir. Matbaanın devletin denetiminde kurumsallaşması, entelektüel üretim pratiklerinin dönüşümünü hızlandırmıştır.

Bu dönüşüm, sıklıkla dile getirildiği gibi bir “devrim” niteliğinde olmaktan ziyade, mevcut el yazması geleneğiyle uzun süre birlikte var olan, görece yavaş ilerleyen ve çok katmanlı bir geçiş sürecine işaret etmektedir. Matbu eserlerin ilk dönemlerde daha çok Batı kökenli bilimsel, teknik ve felsefi metinlere yönelmesi, geleneksel dini ve edebi el yazması literatüründen belirli ölçülerde ayrıştığını göstermekte; bu ayrışma ise Osmanlı bilgi dünyasında paralel bilgi mecralarının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Böylece el yazması ile matbu bilgi üretimi, bir karşıtlıktan ziyade tamamlayıcılık ilişkisi içinde gelişmiş; bu durum, hem okur profillerini hem de bilgiye erişim yollarını çeşitlendirmiştir.

Bu araştırma, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda modernleşme sürecinin bir parçası olarak kurulan kurum matbaalarının, bilgi üretimi ve dolaşımı mekanizmaları üzerindeki belirleyici etkilerini ortaya koymuştur. Çalışmanın temel araştırma sorularına yanıt olarak ulaşılan bulgular, Osmanlı'daki kurum matbaalarının yalnızca eğitim amaçlı teknik yayınlar üretmekle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda bilgi üretimini kurumsallaştıran, yayımlanan bilginin dolaşımını genişleten ve kütüphane koleksiyonlarının içeriğini dönüştüren çok yönlü yapılar olduğunu göstermektedir.

Öncelikle, Osmanlı eğitim kurumları matbaaları bilgi üretimi ve yayılımı süreçlerinde dönüştürücü bir işlev üstlenmiştir. Başta Mühendishâne olmak üzere bu kurumların mensuplarının üretmiş olduğu eserler ve basmış olduğu kitaplar sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bilgi türleri hızlı bir şekilde kurumsal olarak üretilmeye başlamıştır. Teknik bilginin üretimi telif ve tercüme olarak öncelikle Mühendishânelerle gerçekleşmiştir. Daha sonra tıp ve siyaset alanlarındaki modernleşmeye bağlı olarak Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye içerisinde açılan matbaalarda basılan kitaplarla hem öğrencilerin eğitimi için ihtiyaç duyulan temel bilgi ve kitaplar karşılanmış hem de İmparatorluk bilgi sistemi yenilenmiştir. Özellikle kurulan matbaalar aracılığıyla kitap üretiminde görülen ciddi artış sebebiyle okul kütüphaneleri koleksiyon bakımından zenginleşmiş ve yenilenmiştir. Bu matbaalar, eğitim faaliyetleriyle doğrudan bağlantılı olarak, yeni bilgi alanlarının (fen, tıp, idare, coğrafya vb.) yaygınlaşmasına aracılık etmiştir. Böylece, Osmanlı bilgi dünyasında daha sistematik, sınıflandırılmış ve mesleki temellere dayanan bir üretim biçimi oluşmuştur.

Araştırma, matbaa faaliyetlerinden sonra kütüphane koleksiyonlarındaki yayın oranlarının ve konusal çeşitliliğin belirgin biçimde arttığını ortaya koymuştur. Bu durum, yalnızca kitap sayısındaki artışı değil, bilgi türleri arasındaki çeşitlenmeyi de yansıtmaktadır. Özellikle bilimsel, teknik ve idari içerikli yayınların sayısındaki artış, Osmanlı kütüphanelerini bilgi dolaşımının merkezi aktörlerinden biri hâline getirmiştir.

Mühendishâne, Tıbbiye ve Mülkiye matbaaları, 19. yüzyıl Osmanlısında bilgi üretimi ve dolaşımının kurumsal temellerini oluşturan başlıca odaklardır. Bu matbaalar aracılığıyla basılan ders kitapları, teknik risaleler, tıp ve idare alanındaki çeviri eserler yalnızca eğitim kurumlarının müfredatını desteklemekle kalmamış; aynı zamanda bu kurumların kütüphanelerinin koleksiyon yapısını da dönüştürmüştür. Mühendishâne Matbaası'nın yayımladığı mühendislik ve coğrafya kitapları, Tıbbiye Matbaası'nın bastığı anatomi, kimya ve eczacılıkla ilgili eserler, Mülkiye Matbaası'nın ürettiği hukuk ve idare literatürü, kütüphanelerin tematik çeşitliliğini belirgin biçimde artırmıştır. Böylece matbaalar, el yazması geleneğinden basılı bilgiye geçişi hızlandırmış; bilimsel ve mesleki bilginin erişimini kolaylaştırarak Osmanlı'daki kurumsal kütüphanelerin modern anlamda koleksiyon geliştirme

anlayışının oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu süreç, matbaanın yalnızca bir yayın aracı değil, aynı zamanda bilgi birikiminin kurumsallaşmasını mümkün kılan bir modernleşme aracı hâline geldiğini de göstermektedir.

Sonuç olarak, Osmanlı eğitim kurumlarına ait matbaalar Osmanlı kütüphaneciliğinin kurumsal ve entelektüel gelişiminde kilit bir rol oynamıştır. Bu matbaalar, bir yandan modern bilgi üretimini mümkün kılan kurumsal altyapıyı oluştururken, diğer yandan kütüphaneleri bu üretim sürecinin aktif bir bileşeni hâline getirmiştir. Böylece Osmanlı kütüphaneleri, modern devletin bilgi politikalarıyla uyumlu biçimde yeniden yapılanmış ve bilgi dolaşımının sürdürülebilirliğini sağlayan kurumsal yapılar hâline gelmiştir.

Bu yönüyle çalışma, Osmanlı modernleşmesinde matbaa, yayıncılık ve kütüphane olgularını bütüncül bir çerçevede değerlendiren özgün bir yaklaşım önermekte; bilgi üretimi tarihine dair yeni bir yorum alanı açmaktadır.

Etik Standartlar ile Uyumluluk

Çıkar Çatışması: Yazar, herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur.

Yazar Katkı Beyanı: Makale tek yazarlıdır.

Finansal Destek: Yoktur.

Kaynakça

- Alpay, M. (1976). *Harf devriminin kütüphanelerde yansıması*. Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ayaydın Cebe, G. Ö. (2009). *19. yüzyılda Osmanlı toplumu ve basılı Türkçe edebiyat: Etkileşimler, değişimler ve çeşitlilik* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Bilkent Üniversitesi.
- Baysal, J. (2020). *Osmanlı Türklerinin bastıkları kitaplar Müteferrika'dan birinci Meşrutiyete kadar 1729-1875 (Kitapların tam listesi ile)* (3. bs., H. S. Keseroğlu & İ. Mengüler, Yay. haz.). Hiperyayın.
- Beydilli, K. (1995). *Türk bilim ve matbaacılık tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne matbaası ve kütüphanesi (1776-1826)*. Eren Yayıncılık.
- Beydilli, K. (2019a). Müteferrika matbaası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muteferrika-matbaasi>
- Beydilli, K. (2019b). Mühendishâne matbaası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhendishane-matbaasi>
- Bilmez, B. (Yay. haz.). (2023). *İstanbul beldesi ihşaiyat mecmuası 1329 [1913]*. İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü.
- Burke, P. (2001). *Bilginin toplumsal tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Candan, B. (2006). *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde yayıncılık ve kütüphanecilik etkileşimi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Candan, B. (2011). Matbaadan İnternet'e Türkiye'de yayın hayatı ve kütüphaneler. *Türk Kütüphaneciliği*, 25(4), 470-493. <http://tk.org.tr/index.php/TK/article/view/424/416>
- Demirel, F. (2012). Osmanlı Devleti'nde kitap basımının denetimi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5, 89-104. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuydta/issue/951/10719#article_cite
- Demirkol, N. (2015). *1850-1900 yılları arasında edebiyat yayıncılığı alanının yeniden biçimlenmesi ve edebiyat çevirileri piyasasının doğuşu* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.
- Dinç, G. (2003). *Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda basılan Arap harfli Türkçe yayınlar aracılığı ile Tıbbiye'nin yayın faaliyetleri üzerine bir değerlendirme* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

- Durmuş, A. Y. (2021). *Mizancı Mehmed Murad'ın "Devr-i Hamîdî Asarı" adlı bibliyografik eserinin transkripsiyonu ve değerlendirmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Eisenstein, E. L. (1980). *The printing press as an agent of change*. Cambridge University Press.
- Ergin, O. (1937). *Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü.
- Erken, M. (2021). Yayınevi olarak kütüphane, kütüphane olarak yayınevi; kütüphane mi yayınevi mi? *Z Kültür Sanat Şehir Tematik Dergi*, 5, 150-151. <https://www.zdergisi.istanbul/makale/yayinevi-olarak-kutuphane-kutuphane-olarak-yayinevi-kutuphane-mi-yayinevi-mi-576>
- Erken, M. (2023). *Geç Osmanlı Döneminde matbaa ve kitap yayıncılığı (1857-1888)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Esad, M. (1986). *Mirat-ı Mühendishâne-i Berri-i Hümayun* (S. Erdem, Haz.). İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi.
- Findley, C. V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratik reform, Babıâli, 1789-1922*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gencer, Y. (2008). Ibrahim Muteferrika and the age of the printed manuscripts. *The Islamic manuscript tradition: Ten centuries of book arts in Indiana University collections* içinde (ss. 154-193). Indiana University Press.
- İhsanoğlu, E. (Yay. haz.). (1997). *Osmanlı astronomi literatürü tarihi*. IRCICA.
- İhsanoğlu, E. (Yay. haz.). (1999). *Osmanlı matematik literatürü tarihi*. IRCICA.
- İhsanoğlu, E. (Yay. haz.). (2000). *Osmanlı coğrafya literatürü tarihi*. IRCICA.
- İhsanoğlu, E. (Yay. haz.). (2003). *Osmanlı musiki literatürü tarihi*. IRCICA.
- İhsanoğlu, E. (Yay. haz.). (2004). *Osmanlı askerlik literatürü tarihi*. IRCICA.
- İhsanoğlu, E. (Yay. haz.). (2006). *Osmanlı tabii ve tatbiki bilimler literatürü tarihi*. IRCICA.
- İhsanoğlu, E. (Yay. haz.). (2008). *Osmanlı tıbbi bilimler literatürü tarihi*. IRCICA.
- İpşirli, M. (1987). Lale Devrinde teşkil edilen tercüme heyetine dair bazı gözlemler. *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri: I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)* içinde (ss. 33-42).
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından günümüze Türkiye'de matbaa, basın ve yayın*. Literatür Yayınları.
- Kut, T. (1992). Bulak Matbaası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 387-389). <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulak#2-bulak-matbaasi>
- Önal, H. İ. (2006). Türkiye'de basımcılık ve yayıncılığın bilgi hizmetlerine etkisi. *Bilgi Dünyası*, 7(1), 1-22. <https://bd.org.tr/index.php/bd/article/view/392/390>
- Ötüken, A. (1952). Türkiye'de ne kadar kitap basılıyor? *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1(2), 161-163.
- Özdemir, N. (2024). *Konaklardan cemiyetlere, kahvehanelerden mecmualara Osmanlı'da yeni bilimin kamusallaşması*. Ötüken Neşriyat.
- Strauss, J. (1993). İstanbul'da kitap yayını ve basımevleri. *Müteferrika: Dört Aylık Kitabiyat Dergisi*, 1.
- Tek Başaran, A. (2019). *The Ottoman printing enterprise: Legalization, agency and networks, 1831-1863* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.